

НЭР ТОМЬЁО СУДЛАЛ

“ДЭЭРЭЭС ТОГТООСОН ДҮРС ТУС БҮРИЙГ БҮРТГЭСЭН БИЧИГ” СУРВАЛЖ ДАХЬ ЛАТИН ХЭЛНЭЭС ГАРАЛТАЙ НЭР ТОМЬЁОГ ТОДРУУЛАХ НЬ

Б.Гэрэлмаа¹, Д.Шагдарсүрэн², Х.Улаан-Од¹, Ш.Болд^{1,2}

¹“Ач” Анагаах ухааны их сургууль, ²Эм Зүйн Шинжлэх Ухааны Их Сургууль

E-mail: gerelmaa.dolmalin@gmail.com

Abstract

IDENTIFYING THE LATIN TERMS IN THE “COMPLETE RECORD OF THE BODY BY IMPERIAL ORDER”

Gerelmaa Battogtokh¹, Shagdarsuren Dashjamts², Ulaan-Od Khailan¹, Bold Sharav^{1,2}

¹“Ach” Medical University, ²Mongolian University of Pharmaceutical Sciences

E-mail: gerelmaa.dolmalin@gmail.com

Background

“Dergici toktobuha ge ti ciowan lu bithe” in Manchu language and “Дээрээс тогтоосон дүрс тус бүрийг бүртгэсэн бичиг” in Mongolian, the “Manchu Anatomy” which has an influence on the development of body structure of Mongolian medicine is a unique and rare medical work. The Mongolian version is one of the 108 documentary heritages of the country. Academician Rinchen. B wrote a foreword to the book and published 500 copies through taking photographs in the XVII volume of the series “Corpus scriptorum Mongolorum” or “Corpus of Mongolian script” in 1971, which is now unavailable. The research work was selected to clarify the terms derived from the Latin language, as it is challenging to recognize that the terms are directly transliterated from languages such as Manchu, Tibetan, Chinese, Latin, and Sanskrit into Uygurjin Mongolian script.

Research goal

Clarifying the term derived from the Latin language in “Complete Record of the Body by Imperial Order”.

Research methods

The hermeneutic method is used to study the origin of the term, hidden meaning, double meaning, and context. A list of Latin-derived terms in the text was sorted and used to form defined sections using a checklist method.

Conclusion

“Complete Record of the Body by Imperial Order” is a documentary source that exhibits Mongolian physicians and maarambas used European medical discoveries expeditiously. Furthermore, it was found that there are places, plants, medicinal raw materials, and names of scientists from the Latin language.

Keywords: Manchu language, body structure, Latin, plants, medicinal raw materials

Үндэслэл

Монгол анагаах ухааны биеийн бүтэц зүйн хөгжилд нөлөө үзүүлсэн манж хэлээр “Dergici toktobuha ge ti ciowan lu bithe”, монгол хэлээр “Дээрээс тогтоосон дүрсийн тус бүрийг бүртгэсэн бичиг”, олон улсад танигдсан нэр “Manchu Anatomy” хэмээх анагаах ухааны хосгүй ховор бүтээл билээ. Монгол эх

нь манай улсын 108 үнэт өвийн нэгд зүй ёсоор багтдаг. Уг номыг Академич Б.Ринчен оршил бичиж гэрэл зургаар татан буулгаж, судалгааны эргэлтэд оруулахаар “Corpus Scriptorum Mongolorum” буюу “Монгол бичгийн чуулган” хэмээх цувралын XVII ботид 1971 онд 500 ширхэг хэвлэсэн нь өдгөө олдохгүй болжээ [1,2]. Тус сурвалжид нэр томьёог манж, төвөд, хятад, латин, санскрит зэрэг хэлнээс шууд галиглан уйгуржин монгол бичгээр буулгасан [3,4] нь танин мэдэж практик хэрэглээнд нэвтрүүлэхэд хүндрэлтэй байдаг тул латин хэлнээс гаралтай нэршлийг тодруулахаар уг судалгааны ажлыг сонгон авлаа.

Зорилго

“Дээрээс тогтоосон дүрс тус бүрийг бүртгэсэн бичиг” сурвалж дахь латин хэлнээс гаралтай нэр томьёог тодруулах.

Судалгааны хэрэглэгдэхүүн ба арга

Үндсэн хэрэглэгдэхүүн

“Дээрээс тогтоосон дүрсийн тус бүрийг бүртгэсэн бичиг” сурвалжийн доод ботийн хоёр дэвтрийг судлахдаа Улсын төв номын санд буй ганц эхээс зураг татан буулгаж 1971 онд 500 хувь хэвлэсэн эх бичгийг ашигласан.

“Dergici toktobuha ge ti ciowan lu bithe” (хятадаар 格體全錄 Gé tǐ quán lù) манж хэлээр бичсэн гар бичмэл хуулбар ном (нэмэлт 8 дугаар дэвтэр). Хувийн номын санд хадгалагдаж байгаа эх. Зарлигаар тогтоосон “Гэ ти чиуван лу бичиг”. Хянасан Балдан-Очир. Өвөр монголын ШУТМХ, 1986 он зэрэг бүтээлийг ашиглав.

Судалгааны арга

Герменевтик арга нь тайлбарлах тодруулах гэсэн грек үгнээс гаралтай бөгөөд сэдвийн өгүүлэмж, зохиогч, нэр томьёо, үгийн утгын тайлал хийх, тайлбарлах, орчуулахад герменевтик арга зүйг боловсруулсан. Түүнчлэн судалж буй зүйлийнхээ учир зүйг учир шалтгааны холбоогоор тайлбарлан судалдаг. Иймээс энэхүү аргыг судалж буй асуудлын нэр томьёог үгийн гарал, үүсэл далд утга, давхар санаа, агуулгыг судлан тогтоох зэрэгт ашиглав. Магадлан жагсаах буюу хяналтын хуудасны аргаар сурвалж бичгийн доторх латин хэлнээс гаралтай нэр томьёог төрөлжүүлэн жагсааж, тэдгээрийг тодорхойлсон хэсгүүдийг бүрдүүлэхэд ашиглалаа.

Үр дүн

Монголд байсан “Dergici toktobuha ge ti ciowan lu bithe” буюу “Дээрээс тогтоосон дүрс тус бүрийг бүртгэсэн бичиг” хэмээх хоёр боть, 6 дэвтэр бүтээлийг чухам хэдий үед орчуулсныг одоогоор тогтоож амжаагүй байна. Магадгүй Фонтанейн хэлснээр: “Тэд өөрсдийн заах сургалтын материалаа татаар хэлээр бичдэг байсан. Дараа нь уг материалаа эзэн хаанд тайлбарлаж өгдөг бөгөөд хаан тэдний зааж байсан хичээлийг сайн ойлгож, бидний шинжлэх ухааныг улам биширч байлаа” [5] хэмээсэнд үндэслэн Энх-Амгалан хааны үед монгол гар бичмэлээр байсан гэж таамаглах боломжтой юм. Судалгааны явцаас харахад “Дээрээс тогтоосон дүрс тус бүрийг бүртгэсэн бичиг” сурвалж Европын анатомийн бүтээлүүдэд суурилсан Өрнө-Дорнын анагаах ухааны мэдлэгийг харгалдуулан бичсэн ховор ном бөгөөд Монголд Европын анагаах ухаан хүний биеийн бүтэц зүйн бүтээлээр дамжин дэлгэрч байсны гэрч хэмээн үзэх үндэстэй болно [6,7].

Энэхүү хоёр боть 6 дэвтэр бүтээлийг туурвихдаа Энэтхэг, Хятадын анагаах ухаан буддын гүн ухааны үндсэн иш онол таван махбод, “ин-ян” хийгээд “арга билиг”-ийн сургаалыг баримтлан туурвисан болох нь хоёр ботийн аль алинд тодорхой байна [8]. Өөрөөр хэлбэл Энх-Амгалан хаан орчуулга бүрийг хянаж манж хэл зүй талаас нь сайжруулж байсны зэрэгцээ хятадын хар зурхайн 5 махбодын онолын зарим элементийг оруулж өгөхийг зөвлөмж болгож байжээ. Тиймээс Парренин эзэн хааны таалал ёсоор номын бүтэц, зохион байгуулалт ялангуяа цул, сав эрхтнүүдийг хар зурхайн 5 махбодын онолд нийцүүлэн төрөлжүүлсэн байна.

“Дээрээс тогтоосон дүрс тус бүрийг бүртгэсэн бичиг”-ийн доод ботийн 2 дэвтэрт буй өвчний үеийн үйл ажиллагааны өөрчлөлтийн зүй тогтлыг зохиогч нар өөр өөрсдийн ойлгосноор дорно дахины

танин мэдэхүйн сургаалыг ашиглан тайлбарласан байх юм. Жишээлбэл: цусан хийн өвчин, халуун хүйтэн өвчин, хийн хөдөлгөөн хэрхэн өөрчлөгдөх гэх мэт [9].

Манжийн эзэн хаан Энх-Амгалан хаан 1692 онд 40 настай байхдаа хумхаа буюу чичрэг өвчнөөр өвдөж улмаар Европоос ирсэн шашны элч нарын бэлтгэж өгсөн *Cinchona cordifolia* модны холтсыг буцалган ууж эдгэсэн байна [10]. Хумхаа бол шимэгчээр үүсдэг өвчин. Үүсгэгч бэлгийн ба бэлгийн бус үржлийн шатандаа байгаа *Plasmodium falciparum*, *P.vivax*, *P.ovale*, *P.malariae* зэрэг дөрвөн зүйлийн эгэл биет шимэгч болно. Хумхаа өвчин нутагшмал тархсан орнуудад эдгээр шимэгч хавсран үүсгэсэн халдвар элбэг тохиолддог.

Хүний хумхааг үүсгэдэг аль ч шимэгчээр нь үүсгэгдсэн өвчний шинж тэмдэг адилхан боловч лабораторийн шинжилгээ хийхгүйгээр үүсгэгчийг нь ялган оношлох боломж байхгүй. Хумхаагийн халдварууд дотроос хамгийн аюултай нь *P.falciparum*-аар үүсгэгдсэн хумхаа (ICD-9 084.0, ICD-10 B50) бөгөөд эмнэлзүйн хувьд олон янзын шинж тэмдгээр илэрдэг. Нобелийн шагналын хорооны мэдээнд жилд 200 сая хүн хумхаагийн халдвар авч, энэ өвчний улмаас дэлхий дахинд жил бүр 1 сая хүн нас барж байгаагийн дийлэнх нь Африкийн орнуудын хүүхдүүд байгаа юм. Африкийн халуун бүсийн бүх орон, Номхон далайн баруун өмнөд хэсэг, Өмнөд Америкийн Бразил зэрэг ой мод ихтэй орнууд, Зүүн Өмнөд Ази, Энэтхэгийн хойгийн зарим улс оронд энэ өвчин ихээхэн тархжээ.

Ийм хүнд өвчин туссан хаан эдгэсэн нь түүний Европын анагаах ухаанд шаргуу суралцах хүсэл төрж, тухайн үедээ Европт стандарт болж байсан анатомийн номыг заах, франц хэлнээс манж хэл рүү орчуулах үүргийг шашин дэлгэрүүлэгч нарт даалгасан. Ингэхдээ зөвхөн манж хэлээр бүх бичлэгийг хийж байхыг тушаажээ. Ингэж “*Dergici toktobuha ge ti ciowan lu bithe*” ном бүтээгдэх эхлэлийг тавьсан байна.

Эс- ᠡᠰᠤ хий-ᠬᠠᠭᠠᠨ лав: Эскулап МЭӨ \128-56\ Римийн нэрт эмч, реалист. Түүний сургаалаар хүний бие махбод атомаас тогтдог. Тэдгээр нь амьсгалж байгаа агаараар уушгинд, идэж байгаа хоолоор ходоодонд, дараа нь цусанд орж, биеэр зөөгдөн, эд эст тэжээл, сэргээн төлжүүлэх бодис хүргэдэг гэж үзэж байв. Түүний эмчилгээний зорилго нь атомуудын бие махбод дахь зөв байрлал, хөдөлгөөнийг сэргээж, тохиромжтой хоол хэрэглэх, аль болох эрүүл агаарт явж, бие бялдрын дасгал хийх явдал байв [11].

Эскулап арьсны амьсгалыг их ач холбогдолтойд тооцож аль болох цэвэрч байх, усанд орох, биеэ арчихыг зөвлөдөг байжээ. Тэрээр физик эмчилгээ, шавар эмчилгээ, уур амьсгалын эмчилгээг орчин үеийн нэр томьёонд оруулж өгчээ.

Эмийн эмчилгээнд болгоомжтой хандаж, зарим үед эмийн оронд ус өгөхийг зөвлөдөг эмч юм.

Ма-Ка-Өн: ᠮᠠᠬᠠᠭᠠᠨ Machaon, Makhaon монголоор тулаанч гэсэн утгатай үг (Зураг 2).

Алдарт мэс засалч, дайн тулаанд шархадсан цэрэг дайчдад мэс заслын тусламж үзүүлж олон мянган хүнийг эмчлэн эдгээсэн Эскулапийн хүүхдүүдээс хамгийн нэр алдар нь түгсэн нэгэн ажээ.

Зураг 2. Грекийн тулаанч Макаөн

Эй-Бо-Гве-Ре-Дис: Тус анагаах ухааны бүтээлд уйгуржин монголоор галигчлан бичсэн байна. Өрнийн анагаах ухааны эцэг хэмээн хүндлэгдэх Гиппократ нь МЭӨ 460–377 оны үед амьдарч байсан эртний Грекийн нэрт эмч Гиппократ өрнийн анагаах ухааны түүхэнд анх удаа эмнэлгийн ёс зүйн дүрмийг системчлэх оролдлого хийж “Эмчийн андгайлал”-ыг зохиосон [12]. “Гиппократын андгайлал”-ыг судлаачид барагцаагаар МЭӨ 425 онд бичигдсэн гэж үздэг. Энэхүү андгайллыг орон орны эмч нар хэдэн мянганы туршид мэргэжлийн үйл ажиллагаандаа сахин мөрдөж, анагаах ухаанд ёс зүйн нэгдсэн зарчим тогтож эхэлжээ. Бас өөр эх сурвалжид Гиппократ МЭӨ 460-370 оны үед амьдарч байсан хэмээн тэмдэглэсэн байдаг.

Ро-Лан-Төс Роландус :

Эртний Италийн мэс засалч. Мэс заслын олон шинэ аргыг нээсэн (Зураг 3).

Жэтичуанлу:

Зураг 3.Роландус

Энэ үгийг монголчууд Дээрээс тогтоосон дүрсийн тус бүрийг бүртгэсэн бичиг хэмээн орчуулан ирсэн. Жэтичуанлу гэдэг үгийг задлан тайлбарлаваас Ге гэдэг үг нь нэр үг том юмны жижиг хэсэг, үйл үг нь: тусгаарлах хязгаарлах гэсэн үг. Ti бие, биеийн хэсэг гэсэн утгатай. Quan бүрэн төгс бүгдийг хамарсан. Lu тэмдэглэл, нүүрэн гарчиг гэсэн утгатай. Энэхүү ном нь нэг бус хувилбартай бөгөөд Сандерсын судалгааны материал болох хувилбарт “Бүтэн биеийн цусан судлын зураг” гэсэн хятад гарчигтай манж хувилбар байна.

Мөн нууц бичиг баримт номын хороо гэсэн хятад тамгатай байв. Мөн уг номын хятад ханзаар Энх амгалан хааны шунхан тигээр хянаж зассан “цул савын тайлбар” гэсэн гарчигтай байв. Номлогч Parennin Чин улсад байх хугацаандаа олж авсан мэдлэг туршлагаараа “*Letters edificantes et curieuses ecrit des Missions etrageres, par quelques missionnaires de la Compagnie de Jesus*” номоо 1726 онд Парист хэвлүүлсэн. Уг номдоо Perannin Энх-Амгалан хаан Father Bouvet-тэй хэрхэн танилцсан,

тэдний хоорондын харилцаа, Чин улсын хаан анатомийг үг хэллэг, эмчилгээг хэрхэн манж хэл рүү хөрвүүлэхийг Bouvet-д зааж байсан тухай бичжээ [12].

Ге-Рви-Ший-Еэ *ᠭᠡ ᠷᠪᠢ ᠰᠢᠢ ᠡᠭᠡ*: Газар гэдэг нэр томьёог уламжлалт бичгийн орчуулгад сэдэв, бүлэг сэдэв, дэд сэдэв зэрэг утгаар монгол хэлэнд хэрэглэсээр ирсэн. Грек: Эртний грек улсыг энд өгүүлсэн байна.

Вер-Веи-На *ᠪᠡᠷ ᠪᠡᠢ ᠨᠠ*: Вербена лекарственная, *Verbena officinalis*, вербеналин, вербенин гэдэг иридоидгликозид, ситостерин зэрэг ургамлын стероид, артеметин гэдэг флавноид, витамин, микроэлементүүд агуулсан эмийн ургамал. Эртний алхимичид хар домын шид бүтээхэд ашиглаж байсан. Анагаах ухаанд үжлийн эсрэг, цөс хөөх, шээс хөөх, булчин суллах, тайвшруулах, хөлөргөж халуун бууруулах, тамир тэнхээ муудахын эсрэг хэрэглэж ирсэн.

Дүгнэлт

“Дээрээс тогтоосон дүрс тус бүрийг бүртгэсэн бичиг” сурвалж бол европын анагаах ухааны ололтыг манай улсын оточ, маарамбууд тухай бүрт нь цаг алдаж хоцролгүйгээр ашиглаж байсан баримтат сурвалж бичиг болохын зэрэгцээ латин хэлнээс гаралтай газар орон, ургамал, эмийн түүхий эд, эрдэмтдийн нэрс байгааг олж тогтоолоо.

Ном зүй

1. Дээрээс тогтоосон дүрсийн тус бүрийг бүртгэсэн бичиг” (Эрхэлсэн проф. др. Ринчен). “Corpus Scriptorum Mongolorum”. Улаанбаатар, 1971, х.2.
2. Гэрэлмаа Б. “Дээрээс тогтоосон дүрсийн тус бүрийг бүртгэсэн бичиг” сурвалжийн эх бичгийн судалгаа. Анагаах ухааны докторын зэрэг горилсон нэг сэдэвт зохиол. Улаанбаатар, 2020.
3. Dagdanbazar B. On defining the role of the research works of Mongolian doctors and zodch in the development of modern anatomy. Dissertation for Doctor of the Medical Science: Ulaanbaatar, Mongolia, 2002.
4. Bold Sharav. History and Development of Traditional Mongolian Medicine. Ulaanbaatar, Mongolia, 2013.
5. John B. deC., Saunders M., Francis R. Lee. The Manchu Anatome and its historical origin. Taiwan: 1981.
6. Dagdanbazar B. On defining the role of the research works of Mongolian doctors and zodch in the development of modern anatomy. Dissertation for Doctor of the Medical Science: Ulaanbaatar, Mongolia, 2002.
7. Гэрэлмаа Б. “Дээрээс тогтоосон дүрсийн тус бүрийг бүртгэсэн бичиг” сурвалжийн эх бичгийн судалгаа. Анагаах ухааны докторын зэрэг горилсон нэг сэдэвт зохиол. Улаанбаатар, 2020.
8. Bold Sharav. History and Development of Traditional Mongolian Medicine. Ulaanbaatar, Mongolia, 2013.
9. Дээрээс тогтоосон дүрсийн тус бүрийг бүртгэсэн бичиг” (Эрхэлсэн проф. др. Ринчен). “Corpus Scriptorum Mongolorum”. Улаанбаатар, 1971.
10. Kue-Hing Yong T., Regina., Sask.. French Jesuits and the “Manchu Anatomy” – how missed the Vesalian Revolution. CMA Journal. 1974(111):566-568.
11. Цэрэнчимэд Г. Анагаах ухааны түүх. Улаанбаатар: 2001. х.8.
12. Kue-Hing Yong T., Regina., Sask.. French Jesuits and the “Manchu Anatomy” – how missed the Vesalian Revolution. CMA Journal. 1974(111):566-568.
13. Boldsaikhan B.. Encyclopedia of Mongolian medicinal plants. Ulaanbaatar: 2004. 215.